

Forgách Ferenc és Tacitus

Abban a „csak amolyan könyvismertetésnek” jelzett tanulmányban, amely Forgách Ferenc szöveg szerinti ismeretének jóvoltából a történetíró mai értékelésének mintegy alapja,¹ a mű állapotáról is értesülünk: megírása után – a „szigeti veszedelmet” tárgyaló rész kivételével – jó kétszáz éven át kéziratban hevert, illetőleg terjedt; 1788-ban adta ki Horányi Elek, de tömérdek hibával, „mégis e nyomorult kiadás által lépett Forgách igazán a Magyar történeti kútfők sorába, mert ezóta minden történészeink, az őt ócsárlók is, a XVI. század történetében lapról lapra idézik, követik, kiírják”.² Azóta 1866-ban jelent meg a *Monumenta Hungariae Historica* sorozatában, de megint csak úgy, hogy az Esterházy-nevelő Majer Fidél a hercegi könyvtárban őrzött, tulajdonképpen Istvánffy Miklóstól származó és az eredeti kézirat hibáit tetéző kódexet vette alapul, nem a pécsit (G. II. 21 jelz.), amelynek változatait annak idején Schwartner Márton még 1811-ben gondosan átvezette a budapesti Egyetemi Könyvtár 95. sz. Kaprinai-kódexébe, és amely hosszas lappangás után csak 1914-ben vált újból hozzáférhetővé.³ A különben sem korszerű szövegkiadási elveket megvalósító Majer Fidél közben meghalt, majd a kiadás gondját átvállaló Szalay László is kidőlt (1864), így a hányatott sorsú mű végül is Toldy Ferenc fáradozásainak eredményeképpen látott napvilágot.

A *De statu reipublicae Hungariae Ferdinando, Johanne, Maximiliano regibus et Johanne II. Principe Transylvaniae commentarii* rendelkezésre álló nyomtatott szövegének problematikus voltát az elmúlt fél évszázadban csak Pirnát Antal említette: Majer Fidélé „maig is az egyedüli megbízható, bár nem teljesen tökéletes kiadás”.⁴ Határozottabban fogalmazta meg vélekedését Bártfai Szabó László, mikor a pécsi Forgách-kódex fontosságát ismertetve⁵ 1915-ben megállapította: „Az akadémiai kiadás szövege rossz, magában is gondatlanul készült s lényegesen eltér a pécsi codex szövegétől. Szégyenletes lenne a magyar kritikai forrástudományra, méltatlan Forgách iránt, ha az ő munkája gyanánt tovább is a hibás, többszörös gondatlan másolás után készült szövegre hivatkoznánk.”⁶

Ilyen körülmények között került sor annak a halaszthatatlan kíváncsolomnak a megvalósítására, amelyet Pirnát Antal is szóvá tett: a teljes mű lefordítására.⁷ Egykori tanítványom annak idején véletlen olvasmányának hatása alatt hívta fel a figyelmet a XVI. század egyik legjelentősebb humanista történetírójára; legyen szabad most – a Forgách művével kapcsolatos rengeteg filológiai és történeti kérdés megoldására ugyancsak nem pályázva – a fordítás hálátlan munkája közben szerzett tapasztalataimból egyet-mást ismertetnem. Előre kell bocsátanom, hogy a munka megkezdésekor a bevezetőben jelzett nehézségeket alig sejtettem; minden megfigyelésem a szöveggel való birkózás eredménye, illetőleg mellékterméke.

¹ PIRNÁT Antal: Forgách Ferenc. It 1955. 17–32.

² TOLDY Ferenc bev. tanulmányában (a Mon. Hung. Hist. Forgách-kötetének élen), p. LI. A Horányi-féle kiadás alapos bírálata és Forgách szép méltatása olvasható a Siebenbürgische Quartalschrift I. (1790. évi) kötetében, 435. skk. 1. (név nélkül).

³ Vö. SZÖNYI Ottó, Száz 1914. 67; SÖRÖS Pongrác: F. F. kortörténelmének pécsi kézirata. Pannonh. Főisk. Évk. 1913/14. évf. 125. skk.; BÁRTFAI Szabó László: F. F. évkönyveinek pécsi codexe. Száz 1915. 105. sk.; SÖRÖS P.: no. 222. sk.

⁴ I. h. 17.

⁵ I. h. 106.

⁶ Ez a megszívlelendő nyilatkozat tulajdonképpen kevesebbet mond, mint amennyit száznegy évvel hamarabb a pécsi kéziratot kollacionáló Schwartner Márton tanulságként a Kaprinai-kódex elé kötött észrevételeiben megállapított. Idézzük ebből az összegezés 4. pontját: ad Forgachium universe edendum nemo accedere deberet, nisi criticae peritus, curarum criticarum, quibus viri editiones veterum classicorum adornarunt, non ignarus. Ezt a Heyne-tanítvány Schwartner – göttingai tudományának birtokában – joggal állapította meg; sajnos, Majer Fidél nem ilyen kiadó volt.

⁷ A Magyar Remekírók „Humanista történetírók” c. kötete számára, szerk. KULCSÁR Péter.

Majer Fidél kiadási elveit (és gyakorlatát) fentebb korszerűtlennek mondtuk. Ha arra gondolunk, hogy a *Monumenta Germaniae Historica* munkálatai (G. H. Pertz) 1819 óta folytak, és hogy ennek a *monumentális* vállalkozásnak nemcsak Mommsentől gondozott köteteit szokás a „csodálatraméltó” jelzővel emlegetni (különben Mommsen 1863-ban adta ki a CIL I. kötetét, 1868–70-ben a iustinianusi *Digesta*-t), akkor enyhe rezignációval fogjuk nyugtázni, hogy a *Monumenta Hungariae Historica* Forgách-kiadásában mindössze két helyen találkoznak a modern szövegkritika követelményeire távolról utaló jelekkel: a 379. lapon a szöveg közt egy kérdőjelet fedezünk fel, az 515. lap alján pedig egy jegyzetet: „Kimaradt az ige.” Ki bizony, mint akárhányszor hol az alany, hol a tárgy, amit Majer F. – a kiadói betoldás jelzése nélkül – itt-ott pótol, amint Toldy egyik jegyzetéből⁸ értesülünk. Ennek a tényállásnak, illetőleg eljárásnak szemléltetésére akárhány helyet idézhetünk, pl. 219: viduum Georgii Seredy tum in uxorem duxerat – nyilván nem János király, az előbbi mondat alanya; 223: Antonius Zekel . . . sine magno proelio fugat – kiket?; 250: (Forgách Zsigmond elparentálása után) vivus electionem fieri volebat – már mint a még élő Ferdinánd; 273: Maximilianus . . . in consultationem vocat – itt is kiegészítendő a tárgy. A hiányzó mondatrészeket a legtöbb esetben kitaláljuk; ennek jelzése kritikái kiadásban matematikus, fordításban elengedhetetlen.

Kellemetlenek, de viszonylag veszélytelenek a nem ritka sajtóhibák is.⁹ Ezek egy részét latinul értő olvasó még úgy-ahogy helyesbítheti, de némelyik felismerése már nem olyan egyszerű.¹⁰ Nem árt felhívni a figyelmet néhány sajtóhibának is minősíthető, helytelen szöveválasztásra: 32: magno in risu dantis accipientisque, helyesen: inrisu, vö. 66: non sine irrisu propugnantium; 152: in traditionem, helyesen: intra ditionem, stb. Máshol az írásjelek megfelelő alkalmazásával sikerül értelmessé tenni Majer F. szövegét, pl. 128. sk.: haec eo furentis instar (aut . . . aut . . . causa) declamitante, per scribam . . . litteras exarat.

Sajtóhiba is lehetne, egyelőre divinatorikus konjektúrával orvosolva mutatom be a XVII. könyv legvégéről a Drágffyak, Podmaniczkyak stb. megérdemelt magvaszakadtának isteni megtorlasként való jellemzését (384): Plerique certe ex iis aut male acquisivere opes atque potentiam, aut utrinque (?) *acquisitis prius* (?) *usi sunt*. Egy betűn múlik: *prius* helyett biztosan *peius* (a *male* középfoka) olvasandó. Az utólagos ellenőrzés során *prius* helyett mind a *Pray*-, mind a *Kaprinai-kódexben* még rosszabb változatot (*perniciose*) találtam, vagyis a másolások közben valaki segíteni akart az értelmetlen *priuson*. De a *Kaprinai-kódex* margóján olvasható Schwartner kollacionálásának eredménye, a pécsi kézirat helyes olvasata: *peius*, míg a fentebb szintén megkérdőjelezett *utrinque* helyén a *Kaprinai-kódexben* találjuk a helyes *utrumque*-t, amely mellé Schwartner lelkiismeretesen bejegyezte a pécsi kézirat hibás változatát (*utrumque*) is. Ezt a munkát már Majer Fidél is elvégezhette volna.

A bajok ott kezdődnek, ahol a fordító nem tehetett egyebet: a fordítás kéziratában következetesen feltüntette, hogy a latin mondat *beteg*. Itt van pl. mindjárt Forgách legtöbbet idézett mondata (12): Quamquam enim a Matthia disciplina omnis inscitia et ignavia principum corrupta, exterae nationes utraque vitrix delendo novum consentirent (így az Istvánffy-féle és a pécsi kódexben; *Pray*éban: exterae nationes ubique vitrices de delendo nomine consentirent), non tamen adeo sterile Ungariae solum, ut non praeclara virtutum exempla gigneret. A nyilvánvalóan romlott *szöveget* minden Forgách-szakértő könnyedén lefordította,¹¹ de meg kell mondanunk, hogy mindez csak találgatás, mert az eredeti szöveg mindenképpen romlott, vagy eleve hibás: a bevezető megengedő mondaton belül (quamquam . . . consentirent) vagy a *corrupta* után hiányzik az *esset* és utána a kapcsoló kötőszó (exteraeque), vagy mondatrövidítés gyanánt abl. abs.-t várnánk (disciplina omni corrupta, de akkor eltévedhetnénk a sok abl. között), vagy az író volt szórakozott és összekeverte a két szerkezetet. A mondat közepének Horányi-féle szanalása szellemes, de nincs szöveg-alapja (és elsikkasztja a hagyományozott *utraque*-t); *Pray* változata nem hízeleg a magyar önértetnek, de paleográfiai szempontból még mindig valószínűbb; ehhez a sok *crux*-hoz képest a következményes befejezés igealakjának

⁸ I. h., p. LIII: a 12. lapon „sed tamen ne pelleretur” – de kicsoda? Majer F. az összefüggésből kikövetkeztethető *Georgius*-t hallgatóságosan beiktatta a szövegbe. Toldy jegyzetének tételei a szövegkritikai problémáknak csekélyke hányadát ölelik fel, azt is csak a mű elejéről.

⁹ Pl. 68: aut, helyesen ut; 75: ex, h. et; 117: Jaurino, papa, h. Papa; 225: augustia, h. angustia; 263: te, h. et; 289: összekuszálódtak a sorok; 305: mobilis, h. nobilis; 347: duces, h. ducis; 426: censueverunt, h. consueverunt; 459: est, h. et; 476: indita, h. insita stb.

¹⁰ Pl. 117: conscriptis, h. conscriptis; 148: donec, h. donec; 173: tametsi, h. tamen; 219: Alexandrum előtt hiányzik: apud; 263: polliciti, h. pollicitis; 271: consessis, h. concessis; 348: simulata, h. dissimulata; 440: eis, h. eius, stb.

¹¹ Pl. PIRNÁTA. (i. m. 24): „Bár Mátyás óta a fejedelmek tudatlansága és tehetetlensége miatt minden fegyelem megromlott, s az idegen nemzetek diadalmas nevünk elpusztítására összeesküdtek, mégsem terméketlen annyira a magyar föld, hogy a virtus ragyogó példáit ne szülné” – nyilván Majer F. (Toldytól helyesnek ítélt) szövege alapján: exterae nationes vitrici delendo nomini consentirent. Toldy fordítása (p. LIII): „a külföldiek egyetértettek abban, hogy a magyarok győzelmek híreket eltöröljék.”

vitathatósága már nem is szúr szemet, vö. a tacitusi mintaképpel (Hist. I 3,1): non tamen adeo virtutum sterile saeculum, ut non et bona exempla prodiderit.

Néhány következményes mondat máshol még kevésbé „klasszikus”, így pl. 277: deiectionis muri . . . tanta mole et multitudine ferream pilam, ut . . . respondit; 496: quod tanta arte institutum fuit, ut . . . cognosci ab nostris non potuit; 416: tam pertinaci animo, quae semel imbuerat, prosequeretur, ut . . . tantum equum non conscenderat, stb.

Az utóbbi mondatban a teljességgel szokatlan *quae semel imbuerat* kifejezés nemcsak magyarázható, hanem tanulságos is. Értelme világos: „amit egyszer magába szívott”, vagyis „megrögzött vélekedését”, „elhatározását”. Csakhogy az ige tárgyi vonzata – tudomásunk szerint – példa nélkül áll a klasszikus nyelvhasználatban (vö. alább, 460, ugyancsak János Zsigmondról: potationem apprime imbuerat; a legközelebbi klasszikus párhuzam Tac., Hist. V 5,2 nec quicquam prius imbuuntur, quam contemnere deos), mert abl.-szal együtt jár: *vmivel* megnedvesít, beáztat stb. Sejtésünk szerint Forgáchnak a közismert horatiusi dictum járhatott az eszében, mikor a mondatot leírta (Ep. I 2, 69-): *quo semel est imbuta* recens, servabit odorem testa diu. (Vö. Ars p. 331 haec animos aerugo et cura peculi *cum semel imbuerit*.) Hasonló emlékfoszlányt használt fel a Miksa koronázását követő panaszáradat, a túrhetetlen hazai helyzet leírásában (257): nulli bono magistratus . . . dabantur; scelerrimum quemque largitione retinere industriae erat . . . ; *impune omnia facere ac pati*, etc. Ennek így semmi értelme: büntetlenül *cselekedni* lehet, de *szenvedni* nem. Ha azonban Mucius Scaevola liviusi szónoklatára gondolunk (II 12, 9 et *facere et pati* fortia Romanum est), megvilágosodik a különös szókapcsolatnak legalábbis az eredete: a deklamáló Forgáchot is elragadta a hév, akárcsak a hős római.

Jellegzetesen szórakozottságból eredő *mondatszerkesztési* hiba pl. a VIII. könyv elején (167. sk.): Ferdinandus ad Solymanum summa expostulatione delata (Komárom rajtaütésszerű elfoglalása miatt), quod cum per oratorum de inducibus firmandis ageret, contra ius gentium illata iniuria sit, neque sua voluntate factum respondit, neque . . . Nyilvánvaló, hogy Szolimán magyarázkodott, nem a tiltakozó Ferdinánd, de az író közben elfelejtette, hogy mivel is kezdte a mondatot.

Iskolapéldája lehetne a *nem* cicerói szerkesztésnek a következő (499): ita explorata classe, quae in portu Navario stabat, eam improviso adoriri statuit. Ez „klasszikus” latinsággal – tömörebben – így volna: *classem hostium in portu Navarino stantem (latentem, exploratam) improviso adoriri statuit.*

A következően, pongyola vagy éppen hibás szerkesztésű mondatokat tetszés szerint sorolhatnók tovább. Szerencsére a legtöbbet némi fejtorés után meg lehet fejteni, bár Majer F. szövege (és központozása) általában vajmi keveset segít a rejtvényfejtésben. Itt van pl. a megint csak sokat emlegetett részlet Delfino győri püspökségéről (301. sk.): Hic ab Paulo IV. ob easdem causas (Forgách előbb már kellő részletességgel ismertette a szerencsésebb rivális „istentelenségeit”) nuncii officio deiectus, post ope Maximiliani ab Pio IV. restitutus, venalem ad omnia habuit operam. In electione Maximiliani in regem Romanorum magnum suum studium attulit, cum (ezt Majer F. kihagyta, de a következő gen.-ok *birtoka* is hiányzik; talán az előbbi *studium*) electorum ecclesiasticorum erga Maximilianum religionemque eius (quae suspecta erat) pontifici (Majer F. ide teszi a zárójelét), rursus pontificis (Majer F. megjegyzi vagy kiegészítés nélkül hagyja a gen.-t: *vagy pontificem* irandó, vagy kiegészítendő pl. így: *favorem pontificis*; Praynál: Pontifex!) illis commendaverat . . . Hic Delphinus a Venetis capitis damnatus et aqua atque igne interdictus exul factus fuit. Sed Maximilianus odio Ungarorum atque odio (Majer F.-nél, mint Praynál és a Kaprinai-kódexben helyesen: *adeo*) Venetorum, invito Pio IV. cardinalatum extorsit et (!) eius insignia Maximiliano, ut cui potissimum placeret, traderet; quem ille Delphino ex omnibus magno dolore attribuit. At mox Pius V. eundem privavit . . . Az író – talán szűnni nem akaró felháborodásában a méltatlan mellőzés miatt – az eredeti szöveget¹² (Maximilianus invito Pio IV. cardinalatum extorsit eique dedit, mox Pius V. privavit) később részletesebbre formálta, de közben eltévedt. Kitaláljuk, mit akart mondani: a velenceieket is gyűlölő Miksa kieszközölte a pápától, hogy a bíborosi kalapot ő (Miksa) adományozhassa tetszése szerint, és a velenceiektől kitalált Delfinónak adta, nem Forgáchnak.

Forgách pongyolaságára egy másik példa a Don Carlos-történet végéről (406): Nos sub captivitate Caroli Genuae in quendam monachum . . . Hispanum incidimus . . . Cum quo multa familiariter colloquuti et percontati, affirmavit se a Pio V. P.M. mandata habere ad Philippum, petere pontificem, ne Carolum unquam libertati restitueret, quod enim si faceret, illum fore, qui ecclesiam Romanam destrueret, cuius ipse certe auctor futurus esset. Quare iureiurando asseverabat, nunquam futurum, ut Carolus liber fieret. Nam hic monachus vir eruditus et non postremae apud religiosos auctoritatis, cui pontifex secreta mandata commiserat, ab eo Philippi regis animum erga filium intellexerat. A megint

¹² A pécsi kéziratból megállapítható eredeti és átdolgozott szöveget egymás mellett közölte SÖRÖS P., Pannonn. Főisk. Évk. 1913/14. évf., 130. sk. I. A kódex részletes leírása: 125. skk. I.

csak nem cicerói (és nem is tacitusi) mondat értelmét ki lehet éppenséggel találni, de az *intellexerat* alanyát csak bizonytalanokdva mértük azonosítani a pontifex-szel.

Némi feszengéssel azt is el kell mondanunk, hogy ez a pongyolaság nemcsak a mondat szerkesztésére és általában a stílusra, hanem közönséges nyelvtani dolgokra is kiterjed. Forgách bizonytalan a visszaható és a mutató névmás használatában (pl. 49. sk.: Ali felderítője a császári táborban bevallja, *se minis adactum, ut vera de se et exercitu referret*; 377. *sui* ugyanigy *eius* helyett; 452: *sibi* – *ei*, stb.); az abl. abs. konstruálásában (pl. 148: Simon Forgách ad administrationem Inferioris Hungariae . . . *se invito praefectus erat*); megesik, hogy *metuebat* után *ut*-ot használ (269); vagy mit szóljunk a következő mondathoz (164): *quod* (a déli végek visszanyerését a töröktől) is impetraret (sc. Isabella), Superioris quoque Hungariae reliquias . . . ab Ferdinandi praesidio liberaturas *iri*?

Nyomott hagyott Forgách latinságán az olasz környezet is. Például *dat.* helyett nemegyszer *ad* és *acc.*-t használ; mint fentebb (148) *ad administrationem praefectus*; 335: *caput Zrinii bassa Budensis ad Ecchium . . . imperatori dono misit, sed (magis?) pavori ad exercitum atque ostentui*; 461: *eo res processit, ut ad novam sectam regnum quoque parare Blandrata voluerit*; vö. 114: *ille ad Isabellam respondit*. Sörös Pongrác¹³ ezt a jelenséget annak idején tacitusi sajátosságnak minősítette és a 186. lapra hivatkozott: (civitates Scopusiensis) *ad Polonium impignoratae*, bár a klasszikus latin az elzálogítás jelölésére a *fiduciare* igét használta; vö. Gloss. V 601,7 *infiduciare* – *impignerare*. Vaskos hungarizmus is akad, mint pl. 455 *quam magnum damnum est tibi perire* („be nagy kár . . .”).

Külön lapra tartozik az ismétlődő szavak (kifejezések, fordulatok) kérdése. Itt különbséget kell tennünk szándékolt és véletlen (figyelmetlenségből eredő, a végső simítás elmaradtára valló) ismétlődések között. *Quandoque bonus dormitat Homerus*; Vergilius, Horatius vagy Tacitus ismétléseinek legtöbbszörire kikapintható funkciójuk van.¹⁴ Készséggel elismerjük ugyanezt Forgách néhány helyén is, pl. a VIII. könyv végén, a Lengyel- és Magyarországot sújtó királyi bűnök istencsapásként való magyarázatában (179. sk.): *certe pium et verissimum (sc. est credere) numen divinum, divinam iram, divinam vindictam in atrocissima delicta desaevire. Az „isten” jelző emphatikus ismétlése nyilván szándékolt, az 1558. év krónikáját így záró kijelentés pedig még fogalmazásában is az ugyanebben az évben írott magyar Élektra utószavának szentenciáira és moráljára emlékeztet bennünket (semper Erinnyes et saevae calamitates sunt comites atrocium scelorum; discite iustitiam moniti . . .), akárcsak a könyv zárómondata (180): Ergo vivi posteritati consulant suae deosque immortales metuendo respiciant, posteri vero maiorum exemplo discant atque sapiant.¹⁵*

Sörös Pongrác¹⁶ Forgách latinságának tacitusi sajátosságai közt említi „a szerkezet egységének gyakori föladását” is, mint pl. 41: *per virtutem et fortitudinem*; 227: *legatos ad Solymanum et circa purpuratos mittit, stb.* A jellegzetes tacitusi *inconcinnitas*-ra Ed. Norden¹⁷ az *Annales* elejéről választotta példáit: *abolendae magis infamiae . . . , quam cupidine proferendi imperii aut dignum ob praemium (I 3, 6), ill. quod alii modestiam, multi, quia diffideret, quidam ut degeneris animi interpretabantur (IV 38, 4). Minősíthetjük-e „tacitusinak” Forgách stílusát, ha pl. a 170. lapon egy négyeszer *quam*-mal szerkesztett összehasonlítást találunk (nihil minus habuit, quam pietatem, quam fidem, quam virtutem, quam bonas artes; ezt Tacitus – Ann. XIII 45,2 – így írta: *huic mulieri cuncta alia fuere praeter honestum animum*), a 171.-en egyetlen mondatban öt *propter*-t (*propter mores, propter vitam, propter libidinem dominandi, propter malam Johannis filii institutionem, propter Polonorum . . . usum*), a 178.-on négy *in*-t (*manifestissime, in conspectu, in oculis omnium in Polonia, in Italia et postea Barri*), előtte (177) ugyancsak négyeszer a *reliqua vita* kifejezést (Szolimán és V. Károly párhuzamos visszavonulási jelenetében), vagy a 426. sk. lapon, Szelim Cyprus elleni készülődésének ismertetése során az *expeditio*-t – közvetlenül egymás után – hatszor?*

A tacitusi motívum- stb. ismétlésekből akárhányszor az író tudatos célzásait sikerült valószínűsíteniünk.¹⁸ Forgách művében is akadnak refrénszerűen ismétlődő fordulatok, nem is közömbös helyeken. Ugyanezt olvassuk például Balassa Menyhárt, Dobó István és Nádasdy Tamás jellemezésében: Balassa simulandi et dissimulandi mirus artifex (174); erat sane homo ad fingendum cum natura, tum studio mirus artifex (183); ingenio callidus, simulandi et dissimulandi mirus artifex (241). Senki sem tagadhatja, hogy a három nagyúr jellegzetes képviselője volt korának, osztályának, és hogy a hatalom- és vagyonszerzés eszközeiben egyikük sem válogatott. Az azonos szavakkal való jellemzés lehetőségét

¹³ SÖRÖS P.: Forgách Ferenc és Tacitus. EPhK 1899. 327.

¹⁴ Vö. RE Suppl. XI „Corn. Tacitus” 458. sk.; Tacitus-Probleme. Acta Class. Debr. 6 (1970) 54. skk.; Antik Tan. 16 (1969) 111. sk.; 21 (1974) 298. sk.

¹⁵ Ugyanígy a XVII. könyv végén az országrontó főurak nemzetségeinek megérdemelt kihalásáról (384): *nos sane singulari Dei iudicio ista contingere haud dubitamus*; vö. 473: ugyanez, mint a *divina ira, divina vindicta* következménye; 66: *divinam iram, divinam artem atque potentiam*.

¹⁶ EPhK 1899. 328.

¹⁷ Die antike Kunstpr. I 334.

¹⁸ L. a 14. jegyzet.

nem vitatva csupán csak annyit jegyzünk meg, hogy ennyire azonos sablonokat Tacitus emlékezetes méltatásaiban nem találunk.

Ezeket a nekrológokat, melyekről korunk legjelesebb Tacitus-kutatója, Sir Ronald Syme külön tanulmányt írt,¹⁹ joggal tekintik a tacitusi írásművészet csúcának. Forgách visszatekintő, summázó jellemzése hasonlóképpen „történelmének legművészeiben megírt lapjaihoz tartoznak”.²⁰ Az el nem hanyagolható különbség csak annyi, hogy Tacitus néhány mondatban – nemegyszer néhány szóban – formálja meg márványba kívánczoló és nem mindig elmarasztaló ítéletét, míg Forgáchéi ritkán tömörek, rendszerint elnyúltnak, szétfolyónak, és apja pietástól diktált nekrológján (250) kívül pozitívumokat alig említene, epével telítettek. Gondoljunk csak például Nádasy Tamás (241. skk.), Zrínyi Miklós (325. skk.) vagy János Zsigmond összefoglaló jellemzésére (459. skk.). Nádasy végső megítélése során egyre újabb mozzanatok, súlyosbító körülmények tolnak elő (241: quod sic se habet . . .), és csak a hosszasan kitergetett vagyonszerző manőverek, erőszakosságok és anekdoták után zárul a jellemzés, nem is az elismerés, nem a feltétlen meggyőződés hangján (244): in cetera vita deinde modestiam atque morum elegantiam sectatus est, az elkalandozást a tacitusi *modestia* erényére való pályázással és egy kurta – ugyancsak tacitusi (Ann. V 8, 2) – frázissal billentve helyre.

Zrínyi hősi halálának *terribile spectaculum*-a, majd a várba tóduló törökök levegőbe repülésének *horrendum spectaculum*-a után (325) Forgách előbb Gyula és Szigetvár között von párhuzamot: munitionibus, armis paria; Giula viris potentior, duce dempto. Az ottani vezért, Kerecsényi Lászlót már annak idején (ismételten: 305., 313. és 315. l.) megbélyegezte; a *vele* való összehasonlítás eleve nem hízelgő, de a különbség enyhíti a helyzetet: duces superbia, saevitia, avaritia haud discreverim, nisi quod hic (Zrínyi) maculosa vita, egregio fine tantundem meruit bonae famae, quantum ille (Kerecsényi) malae. A hatásos ellentét mintája Tacitus Otho-jellemzése (Hist. II 50,1): duobus facinoribus, altero (sc. Galba occiso) flagitiosissimo, altero (sc. se interfecto) egregio, tantundem apud posteros meruit bonae famae, quantum malae. A nem tagadott *bona fama*-t azonban jócskán lerontja a folytatás: Zrínyi rablásainak, gyilkosságának, külön-külön törvénytársításainak bántóan részletező felsorakoztatása, a „dicső vég” újabb említése nélkül.

János Zsigmond elparentálásának alig akar vége szakadni (459–464). Hic finis fuit stirpis Zapolidum: így kezdődik György barát zárójellemzése (27 is finis fuit viri haud sane spernendi . . .), Mechkey István méltatása (73 hic finis fuit viri . . . apud omnem posteritatem memorandi . . .), vagy Gyula és Szigetvár párhuzamos elsratása is (325 hos exitus duo claustra Christianitatis habuere . . .). A hagyományos formula legalább annyira liviusi (pl. XLV 9,2 hic finis belli . . . fuit idemque finis incluti regni) vagy vergiliusi (Aen. II 554 sk. hic exitus illum sorte tulit), mint amennyire tacitusi (Ann. XI 25,5 is . . . illi finis inscitiae . . . fuit; Hist. III 34,1 hic exitus Cremonam . . . tulit).²¹ Majd itt is részletesen értesülünk Izabella könnyűvérűségéről, az anyai „nevelés” szomorú következményeiről, János Zsigmond iszákosságáról, betegességéről (közben külső habitusáról), majd befolyásolhatósága kapcsán irányítóiról: Csáky Mihály, Bekes Gáspár és az „arianus” Blandrata üzelmeiről. Itt ismertetni az író Blandrata katonai terveit is, amelyek azonban a másik két hatalomra vágyó tanácsos ellenállásába ütköztek. A különben is melankolikus alkatú fejedelem mindenben Bekesre hagyatkozva, a krisztusi religio vigasza nélkül támoalyok a sír felé, közben a Habsburgokkal való paktlálás miatt újabb bonyodalmaikba keveri országát, imperfectis omnibus rebus. A különös nekrológ vége egy nem kevésbé különös összehasonlítás az apa, felesége és fiuk között: haláluk előtt mindhárman áhították a békét, de prope confecta pace kellett kimúlniuk.

Érdemes azt a részt is szemügyre vennünk, amelyet Pirnát Antal ugyancsak Forgách „legművészeiben megírt lapjai” közt tart számon és összefüggő fordításban ismertet. Az 1557. év krónikáját – annalista szokás szerint – hírhejt nagyurak jellemzése zárja (377–384). Ez évben halt meg Perényi Gábor, Országh Kristóf és Bebek György, akikkel nemzetségüknek is magva szakadt, míg Bánffy István és Balassa Menyhárt családja egyelőre nem halt ki. (Bánffyról a továbbiakban nem hallunk.) De a *novem proditioibus notabilis atque insignis* Balassa Menyhárt²² is gyalázatos végre jutott, akárcsak hasonlóképpen áruló fivére, Balassa Imre. Itt olvashatunk a család obskurus eredetéről, aminek közbeiktatását még Forgách Simon – az író katona-testvére – is meggondolandónak vélte, mert idejegyezte: „Ezt az cikkelyt teljességgel ki kell belőle hagyni, hogy az jámbor ne kisebbedjék meg”, majd nem kevésbé dicstelen jelenéről: Nostris temporibus Emericus, Sigismundus, Melchior fratres latrocinii et proditioibus familiam illustrarunt.²³ Ezután következik Perényi Gábor és az

¹⁹ R. SYME: Obituaries in T. Amer. Journ. Phil. 79 (1958) 18. skk. = Ten studies in T. Oxford 1970, 79. skk.

²⁰ PIRNÁT A.: i. m. 22.

²¹ Vö. még Vell. Pat. I 12,6; Curt. Ruf. V 7,8; R. Häussler, Tac. und das hist. Bewusstsein. Heidelberg 1965, 369.

²² Vö. 231 (ugyancsak Balassa M. embereiről): ut fidem novo facinore et insigni probarent.

²³ Balassa M. jellemzése ezzel kezdődött: post tot proditioes et rapinas . . ., és ez tér vissza a nekrológ-sorozat végén, Bebek Györggyel kapcsolatban is (383). Különbösen a most tárgyalt részlet néhány lapján az „árulás”, „hűtlenség”, „átpártolás” szó hússzor fordul elő.

egész család botrányos története, galádságai és árulásai sorozata, melyekből az író Várdai Pál esztergomi érsek kétkulacosságát sem felejtí ki. Gyalázatosan végezte az apa, Perényi Péter, nem különben Gábor, aki veszett dühében és féltékenységekben még tulajdon feleségét is megmérgeztette, hogy az máshoz ne mehessen.²⁴ Perényiné Országh Kristófnak volt a nővére, szerepeltetése így zökkenő nélkül vezet át az utóbbi jellemzésére (383): *Vix e pueritia egressus, somno, otio, venere atque crapula corrupta primum sanitate, mox pedum manuque usum amisit, et intra primam adolescentiam una cum familia extinctus est. Végül Bebek György: patre Francisco ortus, per omnia vitiorum atque scelerum corruptissimo, vitia patris non solum aequavit, sed superavit, omnem enim aetatem rapinis, caedibus, proditiionibus egit. Ennek bűneit az enyhíti, hogy a korábban (175) *priscis ducibus comparandus*-ként elismert²⁵ Telekessy Imre parancsnoksága alatt a füleki bég csapatainak megsemmisítésében derekasan közreműködött: vir in militia acer, sed lingua, vita atque moribus, si unquam alius, flagitiosissimus (384). Az egész kitérést a fentebb (52. l.) már idézett „csodálkozásra méltó” megfigyelés, a legelőkelőbb családok kivésztéhez fűzött elmélkedés zárja.*

A kóros hűtlenség, az árulásoknak ez a láncolata – mint láthattuk – szűnni nem akaró felháborodással tölti el az író, bár ennek már korábban is ismételtlen kifejezést adott, legindulatotában a 170. skk., majd a 238. lapon.²⁶ A „négy császár évének” (69) kavargásáról szólván, Tacitus is többször érinti a *fides* – *perfidia* problémáját – a *Historiae* első könyveiben ez a kérdés gyakorta visszatérő motívum –, és két hely jól mutatja a klasszikus szerző főlényét. Az egyik (*Hist.* III 86,2): *rei publicae haud dubie intererat Vitellium vinci, sed imputare perfidiam (hűtlenségüket érdemként elismertetni) non possunt, qui Vitellium Vespasiano prodidere, cum a Galba descivissent, vagyis az illetők azért pártoltak el Galbától, hogy Otho után sürgősen Vitellium is elárulják és mihamarabb Vespasianus mellé álljanak. A II. könyv megsemmisítő zárófejezete (101,1) szerint pedig szó sem volt itt szépen hangzó békevágyról vagy hazaszeretetről, hanem a hírhedt főszereplők – velük született jellemtelenségükön és Galba elárulása után hamarosan újból áruba bocsátható *fides*-ükön (azaz *perfidia*-jukon) kívül – már csak azért is igyekeztek megdönteni Vitellium, hogy Vitellius egyéb hívei ebben meg ne előzzék őket (nobis super insitam levitatem²⁷ et prodito Galba vilem mox fidem aemulatione etiam invidiaque, ne ab aliis apud Vitellium anteaerentur, pervertisse ipsam Vitellium videntur).*

Szolimán imént²⁸ idézett aposztrofálásával, ill. Forgách szerkesztő művészetével²⁹ kapcsolatban figyelmet érdemel a VIII. könyvben (176. sk.) olvasható párhuzam a kor két legjelentősebb uralkodója: Szolimán és V. Károly között. Az alkalmat az összehasonlításra az 1557. év eseményeinek ismertetése során az adja, hogy ebben az évben halt meg Szolimán legkedvesebb felesége, mire a szultán környezetében minden vigasság elnémul; feleségének drága hangszereit tűzre vetteti, arany és ezüst helyett közönséges rézhalmi használatára tér át. Akár szeretetét mutatta ki ezzel, akár csak tettetés volt az egész (177: *sive ad quamdam animi altitudinem compositus*), hátralevő éveiben utólérhetetlen mértéktartásról, kegyességéről, szentségről, istenességről tett bizonyosságot (ad summam eius modestiam, pietatem, sanctimoniam, divinarum rerum speculationem nihil addi potest). Ehhez jegyezte meg Istvánffy becsmerőleg: *Sunt nugae Turcicae et transilvanicae!* Forgách Szolimán gyászával és halálra való készülődésével hozza kapcsolatba a Szigetvár ellen indított hadjárat tervét is, hogy ti. vallásának parancsa szerint ellenséges földön érje utol a vég (in hostili solo lacessitus exspiraret).

Jóval később (a XVI. könyvben, 308. l.) olvassuk majd az öreg Szolimánnak a divánban elhangzott szavait csillapíthatatlan dicsőségvágyáról, amelyekhez Forgách ezt a megjegyzést fűzi: *Praeclara vox tanto imperatore digna, ut qui hostes vincere solitus esset, naturam ipsam, si quo modo posset, se quoque ipso maior superare vellet, et quam boni Christiani non ad aures modo, sed ad animum quoque tandem admitterent!* (Szolimán, mint a keresztények mintaképe!) Tulajdonképpen elparentálását pedig majd a Szigetvár körüli dicstelen kapkodás megbélyegzése után találjuk (347): *In triennium expeditionem susceperat, ut expugnato Sigeto Viennam . . . in suam potestatem redigeret . . . , equo*

²⁴ A rémhistoria megítélésében igazat adhatunk Toldy Ferencnek (p. XLVI): „Ha (F.) tán néha pusztá hírt után indulva téved, mint pl. Perényiné mérgezési történetében, az így adatnak is van történelmi jelentősége, mert ha nem áll is a tény, eléggé jellemző az, hogy így tények hitre találhattak.” Vö. RITÓOK Zsigmondné: Balsarátí Vitus János. S. a.

²⁵ Forgáchtól ez a legnagyobb dicséret, vö. pl. 346 (a császári sereg csallóközi garázdálkodásáról): *disciplinam et severitatem, laudata olim et celebrata priscis ducibus, interiisse crederes; majd a köv. lapon Szolimánról (!): vir inter antiquos imperatores facile constituendus. A tacitusi minta *Hist.* II 5,1 (Vespasianusról): *si avaritia abesset, antiquis ducibus par;* vö. még *Ann.* XI 20,1: *beatos quondam duces Romanos!**

²⁶ Vö. 244 (Szalay János csúfos végével kapcsolatban): *ratum, uti certum est, qui semel fidem ac virtutem prodiderint, apud illos nihil fidum, nihil sanctum esse.*

²⁷ Vö. FORGÁCH: 476.

²⁸ A 25. jegyzetben.

²⁹ Vö. PIRNÁT A.: i. m. 23.

per Constantinopolim vectus, quamvis senectute gravis et ingentibus victoriis ac triumphis per summam felicitatem cumulatus, (cum?) duos imperatores Romanos vectigales habuisset, gloriae ducis satis haberet . . . , vir inter antiquos imperatores facile constituendus.

A kiindulásul szolgáló részlethez – Szolimán elhatározásához, ill. Szigetvár alatt bekövetkezendő végének előrevetítéséhez (177) – közvetlenül kapcsolódik V. Károly halálának bejelentése: eadem aestate Carolus V. imperator moritur. A *reliqua vita* kifejezés többszörös ismétlődése közben itt értesülünk a megfáradt császár visszavonulásáról, az addigi pompa helyett választott kolostori egyszerűségről: vitam . . . omnem abiectis omnibus ornamentis ad necessitatem atque pietatem contraxit. Minden szó, minden részletvonás Szolimán utolsó éveire, egész uralkodásának eredményességére, hírnevének töretlenségére utal – a csupa ellentéttel: Metensis oppugnationis labor infaustus, postea fuga Augusta Oenipontem, illinc Villacum, duce Mauritio insequente, tantum virum ad summum maerorem adegerunt. Jellemzés helyett Forgách itt mindössze annyit jegyez meg, hogy ez az önkéntes visszavonulás és a végül is tanúsított *animi quaedam altitudo* a nagy uralkodó dicsőségét nemcsak megszilárdította, hanem még tetézte is (multi gradibus amplificavit).

Mindenképpen hatásos párhuzam, *művészi* szerkesztés, amely a Tacitus-ismerőnek eszébe juttathatja ugyan az Annales II. könyvének végéről Germanicus elbúcsúztatását, majd a könyv lezárásául – a krónikás időrend mellőzésével – a nagy ellenfélnek, Arminiusnak jó néhány évvel *későbbi* tragikus bukását, nagyságának *illő* megörökítését, de ez sem Tacitus elvszerű, következetes példátulvételét mutatja. Tagadhatatlan, hogy Forgách jól ismerte a római történetírót (Tacitus-ismeretének alaposágát akárhány szövegpárhuzanival szemléltethetnők), a kérdés csak az, hogy ez érdemben hozzájárult-e Forgách történetírói szemléletének kialakulásához. Erre a választ nem annyira programnyilatkozatokból, mint inkább az egész mű tendenciájának, szerkesztői és jellemző művészetének megítéléséből adhatjuk meg. Olyan prooemiumokat, mint az Agricola, a Historiae vagy az Annales elején, Forgách művében nem találunk. A még leginkább ide vonható részlet az 1552. év (31. l.: annus nostris cladibus ad perpetuum memoriam nobilitatus, vö. Hist. I 2,1 nobilitatus cladibus mutuis Dacus) krónikájának kezdetén olvashatjuk. Ertesülünk Ferdinánd nagyhangú pozsonyi bejelentéseiről, a temesi főkapitányságnak Losonczy Istvánra, az erdélyinek a használatatlan Báthory Andrásra való ruházásáról – magno inrisu dantis accipientisque –, valamint kettejük ellenségeskedéséről Losonczy sógornéjának, Báthory Klárának (Báthory András nővéreinek) cédasága miatt (tanta mulier erat libidinis, ut ipsa captivitate – amelybe Losonczy István vetette testvéreinek meggyilkolása miatt, – villissima quaeque mancipia et custodes ad coitum secum coegerit). *Ezután* következik a történetírói nyilatkozat: Enimvero vereor, ne ullam vel minimam partem assequar eorum, quae omnes omnium aetatum omniumque gentium scriptores assecuti sunt, qui inter ceteras eximias virtutes ea felicitate usi sunt, ut nihil tam triste, tam miserabile ad scribendum habuerint, quod non laeto ac iucundo quandoque stilo commutare potuerint, qua varietate ipsos etiam lectores in lectione retinere possent. At nobis omnia contraria eveniunt, qui uno ac perpetuo fato nostras calamitates lugere potius, quam historiam scribere videmur. Quod unum tamen mihi vel maxime notandum videtur, et monendi omnes, ut causas advertant . . . nostroque exemplo sibi omnes norint velintque consulere.

Forgách emlékezetében, amikor ezeket leírta, feltehetőleg a tacitusi Annales IV. könyvének szubjektív kitérése kísértett. Tiberius uralkodásának csupa szomorú mozzanata közepette Tacitusnak és olvasójának is ritkán volt oka örvendezésre (31,1 his tam adsiduis tamque maestis modica laetitia intericitur . . .); a téma sivársága megálásra és elmélkedésre készítette az író (32–33): a látszólag jelentéktelen dolgok vigasztalan sorát senki se hasonlítsa Róma régi történetíróinak teljesítményeihez, mert azok érdemleges, fontos eseményeket adhattak elő *libero egressu*, míg a principatus „mozdulatlan békéjének” ábrázolása vajmi szűkösi alkalmakat kínál írói dicsőség szerzésére (32,1: nobis in arto et inglorius labor). Nem haszontalan, mert tanulságos persze ez is, csak nem olyan gyönyörködtető (33,3: ceterum ut profutura, ita minimum oblectationis adferunt): nam situs gentium, varietates proeliorum, clari ducum exitus retinent ac redintegrent legentium animum: nos saeva iussa, continuas accusationes, fallaces amicitias, pernecium innocentium et eadem exitii causas coniungimus.

Jellemző, hogy a rezignált tacitusi eszmefuttatás *folytatása* (hogy ti. a régi írók tárgyilagosabban írhattak, mert három *évszázad* elteltével bárki nyugodtan dicsőítheti pl. Hannibalt, míg Tiberius korának hitványságait az élő utódok érzékenysége miatt nem lehet szóvá tenni; de ha az illető családok kihaltak is közben, mindig akadnak, qui ob similitudinem morum aliena malefacta sibi obiectari putent) majd jóval később, de hasonló összefüggésben: Bona Sforza és ugyanolyan fia-lánya erkölcs-telensége kapcsán ismerszik ki Forgách előadásából (179): Plura et maiora dici possent, nisi recens quamquam absentium memoria vivos quoque afficeret. Tanta enim est magnitudo rerum paene incredibilium, ut nos quoque ipsos ab scribendo quodammodo deterreat: ne quidvis potius aliud, quam fidem historiae scribendae sequutos posterit arbitrentur. Ez Forgách *sine ira et studio*-nyilatkozata.

Tacitus ismerete itt is nyilvánvaló, de Forgách a tacitusi gondolatmenetet szétszakítja és darabjait két különböző összefüggésbe illeszti. Ezért megtevésztő a „tacitúsiség” kinyilvánítása, ha Forgách

előadásában itt-ott néhány tacitusi fordulatot sikerül kitapintani.³⁰ Különben pedig a legtacitusbibbnak tetsző fogalmazásról is kiderülhet, hogy ugyanannyi erővel pl. Liviusból is származhatik; így pl. 24: (Tót Mihály és Nagy Ambrus) serum auxilium venit. Emlékszünk a tacitusi Historiae megfelelő helyére (III 79,1 Antonius . . . multo iam noctis serum auxilium venit), Norden eligazított megjegyzésére,³¹ de ennek a merész stilizálásnak is megvan a liviusi előzménye (III 5,15: Antiates . . . serum auxilium post proelium venerant; vö. XXVII 20,3 vagy 47,7; Luc. IX 890. sk. stb.).

Vagy a mű „külső szerkezete” a döntő, az annalista rekvizitumok, amelyeket Sörös P.³² a tacitusi hatás „jelentősebb bizonyítékának” vélt? „Mint Tacitus közbe-közbeszól: nunc ad rerum exitum [? ?]] redeo, ad inceptum redeo . . . , akként Forgách is elmondhajtja: ad res redeo, ad inceptum redeo” etc. (Az értelmetlen „ad rerum exitum redeo” kifejezést a szerző az ugyanitt idézett párhuzamos helyekből rontotta el, vö. Ann. IV 71,1 ni mihi destinatum foret suum quaeque in annum referre, avebat animus antire statimque memorare exitus, quos . . . habuere, ill. Forgách, 166. l. rerum exitum in sequentis anni tractatibus . . . narraturi sumus.) Ismert tény, hogy az említett tacitusi fordulatok (Ann. IV 33,4: sed ad inceptum redeo, vö. VI 22,4: ne nunc incepto longius abierim; XII 40,5: nunc ad temporum ordinem redeo; ehhez IV 71,1 és VI 38,1, Koestermann kommentárjával) Sallustiusnál ugyanígy megtalálhatók (vö. Cat. 7.7; Iug. 4.9 és 4.2.5).

„Forgách is psychologicus momentumokra épít, mint Tacitus, s éppen e miatt éppen olyan széles [!] jellemzéseiben, mint ez (ti. Tacitus); ezért szoktuk magyar Tacitusnak nevezni” – folytatja okfejtését az érdemes Sörös Pongrác.³³ Ami a „psychologicus momentumokat” illeti, bizonyos, hogy sem Tacitus, sem Forgách nem a modern történettudomány szempontjai szerint vizsgálta és ábrázolta az eseményeket. A „hazudni büszke” senator (Kazinczy) Thukydides és Sallustius neveltjeként, rendi sérelmeit a *sine ira et studio* szép jelszavának hangoztatása ellenére sem feledve, a principatus „elháríthatatlan szükségzerűségét” (Engels) el nem ismerve jelenítette meg „korának fájaldalmát” (Niebuhr), a sokkal válságosabb korban élő címzetes váradi püspök és erdélyi „korlátok” pedig az ország pusztulását látva a maga egyéni csalódásainak keserűségét is belevitte a Buda eleste után amúgy is lehangoló évtizedek krónikájába. Tacitus szinte beteges bizalmatlansággal kutatta a tetszetős látszat mögött rejlő valóságot, a princepsok és „alattvalóik” emberi gyengéit, de a hajdani *virtus*-ba vetett hite töretlen maradt, és annak megtestesítőit, a kor lehetőségei szerinti megvalósítóit lelkesen ünnepelte, így történeti tablója nem teljesen vigasztalan, sőt mozgósító hatású. Forgách az annyira óhajtott *virtus*-t és *disciplina*-t nagyon ritkán, a főszereplőkben alig észleli; az országrontó nagyurak üzelmeinek szakadatlan látványát előadásában a két pogány közt öröklődő kisemberek magatartása sem teszi vigasztalóbbá. Vigaszt csak a nem is olyan távoli múltból, Mátyás példájából meríthetünk: ennek az örökségnek elherdálása annál súlyosabbnak mutatja a hűtlen sáfárok, hálátlan nagyok vétkét, és a kíméletlen kórkép feltárása így szolgálhat a jövőre nézve üdvös tanulsággul. Az idézett párhuzamban olvasható jelző (a jellemzéseiben „széles” történetíró) persze csak Forgáchra áll (visszatekintő jellemzéseinek terjedtségéről fentebb megbizonyosodhattunk); Tacitus nekrológiáiról stb. mindent mondtunk, csak azt nem, hogy „szélesek”.

Amint látjuk, a Forgách-kutatás néhány megrögzött csökevényét nem ártana felülvizsgálni. Ebben az összefüggésben vetődik fel a Tacitust alaposan ismerő Forgách machiavellista műveltségének kérdése is. Klanczay Tibor, a „tacitizmus” európai szerepének szakértője Zrínyi-monográfiájában³⁴ ismételtlen megállapította, hogy Machiavelli hatása Forgách műveiben is megfigyelhető. A Ferdinándhoz intézett „Deliberatio”-ban, amely Erdély visszaszerzésének módozataira ad kész receptet, ez a hatás csakugyan nyilvánvaló.³⁵ Történeti műve azonban alig mutatja nyomát Machiavelli eszméinek. Fentebb láttuk a három *simulandi et dissimulandi mirus artifex* sablonos jellemzését; ezenkívül szinte csak György barát (11) vagy Miksa *simulatio*-jára, mint az uralkodó „sajátos erényére” (295: propria virtus), Szolimán halálának politikai eltitkolására (348), Balassa Menyhárt *dissimulatio*-jára (229), a főemberek „félelmének, kedvezésének vagy reménykedésének tisztas érvekkel való elleplezésére” (254), vagy pl. a moldvai „princeps” és alattvalói közti viszony megítélésére (219) utalhatunk, vagyis Forgách évkönyveit ebből a szempontból össze sem hasonlíthatjuk pl. Szamosközyével.³⁶

Klanczay Tibor említett monográfiájában³⁷ olvassuk, hogy Zrínyit „a sötétben látó Forgách padovai eredetű, averroista előzményekre visszavezethető *fatum*-hite is befolyásolhatta”. A *fatum* vagy *fortuna*

³⁰ Vö. SÖRÖS P. párhuzamaival (i.m. 325), amelyeket tetszés szerint szaporíthatnánk.

³¹ Die antike Kunstpr. I 332.

³² I. m. 325. sk.

³³ Uo. 326.

³⁴ 2. kiad., 436. és 552.

³⁵ Vö. KARDOS Tibor: Magyar reneszánsz írók. Bp. 1934. 128.: F. „kis műve machiavellista fogalmakon fölépülő, reneszánsz szellemű alkotás.”

³⁶ Vö. ItK 1964. 212. sk.

³⁷ 742. l.

valóban szerepel nem egy olyan helyen, amely Forgách történelemszemléletét tükrözi,³⁸ de ez *fatum*-hitté, elvű, elméleté sehol sem jegecesedik. Feltűnő tényállás, mert szövetségű bizonyítékunk van arra, hogy Forgách az *Annales* híres részletét (az antik „Schicksalslehre” tacitusi összefoglalását: VI 22)³⁹ ismerte. Szelim bajlóslatú hadbavonulásának előadására (486) gondolunk. A nagy Szolimán méltatlan utódja „történetesen” (forte) aznap – 1571. október 7-én – indul el Konstantinápolyból Drinápoly felé, amikor a török hajóhad Lepantónál megsemmisül. Egymást követik a jelek: in itinere . . . levi vento exorto, ter tiara capite delapsa, ter reposita; etiam equo prolapsa, ne caderet, a proximo est sustentatus . . . *fato haud dubie denunciante, quae iam fors volvebat*. A szövetségű bizonyíték ez a különleges záróformula, amely ugyanígy olvasható a jelzett tacitusi részlet elején: sed mihi haec et talia (Tiberius udvari asztrológusának tévedhetetlenségét) audienti in incerto iudicium est, *fatone res mortalium* et necessitate immutabili *an forte volvantur*.⁴⁰

Szelim „végzete” jó alkalom arra, hogy befejezésül Forgách „tragikus történelemszemléletének” kérdését – legalábbis némely vonatkozásában – érintsük. „Tragikus” történelemlátást tanulhatott Tacitustól,⁴¹ de a Padovában nevelődött magyarok Francesco Robortellótól is hallhatták: a történelem akárhányszor olyan komor, mint egy tragédia.⁴² Az itt tanultak felhasználásának szemléltetésül szokás idézni Forgáchnak azt a részletét, amelyben János Zsigmond testamentumának végrehajtásával kapcsolatban a Zápolyai család bűnös – esetleg Mátyás halálát is okozó – kapzsóságáról és e bűn továbbbsarjadzásáról, tragikus következményeiről van szó (473): Certe, si vera sunt, quae dicuntur, tyrannorum tragicos esse exitus, ab excessu statim Matthiae eorum omnium, qui mortis regiae conscii fuerunt et qui in factiones regnum diduxerunt, *una et continua fuit tragoedia*, ut etiam genus nomenque universum illorum ad nostram hanc tempestatem divina ira, divina vindicta penitus extinctum deletumque sit. Az összefüggést bajos volna tagadni. Kár, hogy az a becses anyag, amelyet Kardos Tibor annak idején – a magyar irodalmi barokk keletkezésének problémáival, egyebek közt „a világi szcénával” kapcsolatban⁴³ – felhalmozott, jórészt megrostálatlan és ellenőrizetlen maradt, úgy-hogy szolid következtetések levonására és továbbépítésre nem alkalmas. Így csak a kellő fenntartásokkal kockáztatjuk meg azt a sejtésünket, hogy Forgách ábrázolásban a mindenkinél nagyobbak hirdetett, a keresztény uralkodók elé is példaképül állított Szolimán és az elfajult Szelim ellentéte esetleg tragédiákban is feldolgozott ókori mintára: a bölcs Dareios és a birodalmat felfuvalkodottságában romlásba döntő Xerxés ellentéte volna visszavezethető. Gondoljunk az aischylosi „Persai”-nak Salamis utánis mértéket tartó, emberi moráljára, a hérodotosi mű hasonló tanulságaira, Xerxés utókorának szinte egyértelműen negatív voltára,⁴⁴ úgy, amint azt a XVI. századnak nemcsak magyar emlékeiben tapasztalhatjuk. Ha valaki az egybevetést erőltetettnek találná, gondoljon a Xerxés hadjáratát kezdettől fogva kísérő csodajelekre (a találékony görögöknek nagyrészt nyilván utólagos kitalálásaira), a sok hiábavaló jótanácsra, égi figyelmeztetésre, az isteni törvény megvetésének görög megítélés szerint előre látható következményeire. És most figyeljünk Szelim xerxési elvakuitságára, amint azt Forgách előadásában (486) olvashatjuk: Selimus . . . tanquam victoria potitus (előzőleg a török hajóhad földközi-tengeri és adriai garázdálkodásáról, erőfitogtatásáról, majd a keresztény hatalmak összefogásáról és készülődéséről volt szó), *terras atque maria prostrata ac prona iam sibi pollicens* (mint Xerxés!) . . . Hadrianopoli hiemare statuerat. Ezután következnek a bajjós előjelek, majd Lepanto.

A világtörténelmi jelentőségű vereséget – ezt a második Salamist – azonban egy másik xerxési vállalkozás előzte meg. Szelim két évvel korábban a Volga és a Don vidékén élő népeket akarta meghódoltatni, hogy az indiai áruk rövidebb és kényelmesebb úton juthassanak el Bizáncba. Ezt a Volga és a Don közti hajózható csatorna építésével próbálta volna megvalósítani, amihez a két folyam között egy hegyet is át kellett volna fúrtnia (413: *montem inter duo illa flumina perforare volebat*). A moszkvai fejedelem azonban a krími tatárokkal összefogva megíhúsította a nagyralátó tervet. A párhuzam a *hybris*-t megtestesítő és ezért bukásra rendelt Xerxéshez annyira szembeeszköb, hogy

³⁸ Pl. 11 *continuo ad pereundum perendumque fato*, vö. Liv., Praef. 12; 24: (Balassa M. áldatlan garázdálkodásáról): *ex quodam gentis fato*; 32: *uno ac perpetuo fato nostras calamitates lugere . . . videmur*; 146: *ut sunt res humanae incertis fortunae eventibus obnoxiae*; 380: *ab salutaris audaciae fortuna consilium accipit*; 406: *de mutabilitate fortunae, stb.*

³⁹ Vö. R. Syme, Tac. II (Oxford 1958) 525.

⁴⁰ Vö. az 1566. év eseményeit „jelző” prodigiumokkal (303. sk): *Vere iam adulto vulgantur prodigia imminetium malorum nuncia . . .* (Tac., Ann. XV 47,1 mintájára.)

⁴¹ Vö. *Spectaculum*. A „tragikus” történetírás egy motívumáról. MTA I. OK. 28 (1973) 345. skk.; Thukydidészől Tacitusig. Ant. Tan. 21 (1974) 40 skk.

⁴² Vö. KARDOS Tibor: Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. *Magyarságtudomány* (1942) 88.

⁴³ Uo., 82. skk.

⁴⁴ Vö. A síró Xerxés. Ant. Tan. 12 (1965) 231. skk.; Die Achämeniden in der späteren Überlieferung. Zur Geschichte ihres Ruhmes. Acta Ant. 19 (1971) 41. skk.

valószínűnek merjük jelezni Forgách forrásai közt egy olyan (történeti? szépirodalmi?) ábrázolás megvoltát, amely a Szolimán–Szelim-ellentétet – moralizáló céllal – Xerxés tragédiájának megismétlődéseként mutatta be.

De ezzel ugyancsak elrugaszkodtunk az egzakt – klasszikus! – filológia talajától és talán feladataitól is. Két kérdésre kell még válaszolnunk. Először: Mondhatjuk-e Forgách Ferencet „magyar Tacitusnak”? Megítélésünk szerint csak lényeges fenntartásokkal. Nem tagadjuk, hogy a „hallgatag” és megközelíthetetlen római író *alapos* ismerete nálunk először Forgách művében tapintható ki, és hogy a sok stílári átvétel között helyenként Tacitusra emlékeztető *éthosú* részek is akadnak. Legtácitusibbak szerintünk az olyan ironikus, vagy éppen szarkasztikus megjegyzések, mint pl. Dobó István kifizetődő alakoskodásáról (183: tantum ergo illi capilli et squalor valuit, quantum nulli unquam virtus, officium, fides, industria); Miksa haditanácsosának „ötletes” újításáról, néhány ezer forint megtakarításáról (321: haec sapientia clade Hungariae constitit), vagy Csáky Mihály vezérkancellári önzetlenségéről (460: ob insitam avaritiam et ambitionem, si qui tamen fuissent, morum corruptor). „Tacitusi epére” vall pl. a VI. könyv lezárása, a császári követek – Zay Ferenc és Verancsics Antal – békéért való könyörgéseinek értékelése (155): qui ipsi nihil dignum tanta legatione praeter contumelias hostiles rettulerunt. És ha valaki meg akarja ismerni Forgách vélekedését a nyugati segítség hathatóságáról, olvassa el, milyen körültekintéssel mentette fel a teuton Brandaisius az ostromlott Husztot (154): addig száguldozott Bécs és a Felvidék között, addig gyártotta a stratégiai plánumokat, amíg a vár védői megadták magukat. Nihil quicquam egit, nisi ut tempus tereret, auxilium obsessis nequiquam expectantibus: az egész komédia Szigetvár császári asszisztenciával történő vesznihagyását példázhatná. De akár latinosságát, akár az évkönyvírás vállalt nyúgein belül megvalósítható szerkesztőművészetét nézzük, az az érzésünk, hogy korábbi ismerői tárgyilagosabban ítélték, mint a későbbi lelkesedők (még Pírnát Antalt is beleértve). Toldy Ferenc méltán tette szóvá⁴⁵ „az utolsó kéz hiányát”, az „irály egyenetlenségét” s a nem eléggé teljes rendet”, a nyelv helyenkénti darabosságát. Bíró Vencel volt az utolsó, aki a „magyar Tacitus” latinosságát kifogásolni merté.⁴⁶

Ha ezek szerint a „magyar Tacitus” jelző használatát meggondolandónak tartjuk (hiszen Szamosközyt több joggal mondhatnók annak), mi az alapja és eredete ennek az epithetonnak? A válasz megadásához szükséges historiográfiai visszapillantás nem érdekelt: Toldyig és Toldynál nem latálkozunk a kitüntető párhuzamosítással. A „talán máig legjobb” Forgách-tanulmány szerzője mindössze annyit jegyzett meg *josos* Forgách-apológiájában, hogy a kesernyés történetíró ellenfelei *szigorát* bélyegzik rágalomnak, mocskolódásnak,⁴⁷ majd így folytatta: „A külföld kevésbé érzékeny a szigorú történetírók irányában. *Nem emlékezem, hogy Tacitus káromoltatott, hogy gaz korát olyannak festette, amilyen volt:* s valóban ez a XVI. század bizton versenyezhet a caesari I. század gazságával, abban rabló féktelenség és zsarnokság, önzés és politikai jellemtelenség napirenden volt. S ő (ti. Forgách) e rossz világot *ismerte*...”

Tiszteletlen gyanúm az, hogy a szóban forgó jelzőt nem „feudális nagyképűsködésből”, nem is „burzsoá kozmopolitizmusból”⁴⁸ ragasztották Forgáchra, hanem azért, mivel Tacitust – eredetiben – egyre ritkábban, egyre fogyatékosabban olvasták, Forgáchot hasonlóképpen, és így az egyszer felröppentett, jól hangzó floszkulus a kritikai összehasonlítás hiányában könnyen meggyökeresedhetett. Ez öröklődött aztán a századforduló óta minden Forgáchról szóló írásban, a derék Sörös Pongráctól Pintér Jenőig,⁴⁹ Bártfai Szabó László életrajzától⁵⁰ napjainkig. Jellemző, hogy a bevezetőben alapvetőnek mondott tanulmány szerzője a tekintélyként felsorakoztatott Szekfű Gyula szövegét az idézetben gépiesen megtoldja az ott⁵¹ eredetileg *nem* olvasható jelzővel: „... Forgách Ferenc, a keserű, embergyűlölő, halálos beteg püspök, a magyar Tacitus.”

Akár ezzel a jelzővel, akár nélküle, *olvassuk* ezt a valóban keserű, de nem ok nélkül keserű, és nem embergyűlölő, hanem az országvesztőket gyűlölő történetíró. Rövidesen hozzáférhető lesz magyarul is.

Borzák István

⁴⁵ I. m. p. XXXVIII és XLVII.

⁴⁶ BÍRÓ Vencel: F. F. mint történetíró. Kolozsvár 1908. 129. – Más lapra tartozik BOTÁR Imre bírálata: F. F. Emlékiratainak kritikája (Száz 1933. 529. skk.) – a 30-as években is kísértő „legitizmusnak” historiográfiai egybevetésekben mutatkozó lecsapódása.

⁴⁷ I. h., p. XLV.

⁴⁸ PIRNÁT A. ifjonti fogalmazása: i. m. 18.

⁴⁹ Magyar irod.-tört. II. (Bp. 1930) 521.: „Anyagának feldolgozó módja, tömörségre törekvő szép latin prózája és komor világnézete Tacitusra emlékeztet.”

⁵⁰ B. SZABÓ László: Ghymes F. F. Bp. 1904. 209.

⁵¹ Magyar tört. IV 340. sk. – Tanulságos SÖRÖS P. nyilatkozata (F. F. és Tac., 324): „Kényszerülünk, hogy igaznak vegyünk ily szakemberektől (ti. Szilágyi Sándortól és J. Hammer-Purgstalltól) mondott állításokat *igazolás nélkül is*, mert hisz legtöbbször sem érzésünk, sem kedvünk hozzá (!), hogy fogjuk a két író s összehasonlításokat tegyünk.”